

MENYHÉRT ANNA

A másság kánontalansága: a boszorkány

Czóbel Minka

„»Nézzétek, hiszen neki szárnya van!« (...)
 »Segítség, hisz ennek szárnya van!« (...)
 Mért égették el? (...)
 »Hisz' szárnya volt!«”

Czóbel Minka: *A boszorkány*¹

1. A rejtélyes monográfus

„nehézkés, a konvenciókhoz és önnön *görcseihez* még más irányú vágyai ellenére is ragaszkodó, *magábfulladt, elfojtott* élet ez, s költészete ennek a *vágyaktól, nosztalgiaiktól terhes, elfojtódott* életnek a poézise. (...) *sznob* lelkéhez kifejezetten *csúnya* külső társult: nem csoda hát, hogy (...) pártában maradt. (...) a szerelmi élményt (...) *meglepő módon* nemcsak visszaképzelte a múltjába, hanem *valóban átélhette*. A *tört és torz* szerelmi románcnak egy festő (...), Olgvai Viktor volt a hőse. (...) a férfi nem tudta vagy nem akarta respektálni az akkor már jóval *harmincon felüli* költőné *gátlásait és görcseit* (...). Nem éppen drámai történet ez – inkább kicsit szomorú és kicsit *szánalmas*. (...) *Igazi sikere soha nem volt*, műveit legfeljebb ha jóindulatú, néha pedig kicsit ironikus figyelemmel követték. (...) Ami ezután következik, egyre inkább csak *melodramatikus* s néha kicsit *groteszk* is. Valóságos irodalmi pályafutása véget ért, – fikcióját azonban még nagyon soká fenntartja. (...) Levezése (...) *meghökkenítő* arányokat öntött, *terjengős* tömegével mindenekfelett azt tanúsítva, mennyire egyedül maradt (...), *siváran* (...), közel *megszállott íráskényszer* élt benne. (...) öregkori (...) *együgyű* versezetei éppen ha túlemlkednek a falvédőrigmusok

színvonalán. (...) kifejezőkészsége – talán soknyelvűsége okán is – eleve *rosszabb, nehezkesebb* volt, mint nemzedéktársainak legtöbbjéé, *világszemléletét* pedig számos vonatkozásban még *szűkebb* és *primitívebb elfogultságok határolták le*. S mégis, majd **egy évtizeden keresztül** ez az annyiféleképpen *gátolt* és tagadhatatlanul *sznob vénlány írta a magyar költészet legmodernebb alkotásait*. (...) *Magába fordult*, elzárkózott, kesernyésen és *szánalmasan* magányos életet élt; ám épp ennek révén tudott valamelyest függetlenedni korának túl sok előítélettel béklyózott költészetétől (...) *frusztrált, sikertelen* élete egy ezoterikus költészetben kapott végül mégis valamelyes igazolást.”²

Nem láttam még olvasót ennyire a szerző ellen hangoló utószót. Ebben a műfajban általában méltatni, dicsérni szokás. Ráadásul a kötetet az utószó írója válogatta és szerkesztette, sőt, ő a szerző monográfusa is. Miért veszi el Pór Péter az olvasók kedvét Czóbel Minka olvasásától? Hiába állítja egyfelől, hogy az 1895–1905 közötti évtizednek ő volt a legmodernebb költője, ha másfelől egy bogaras, szánalmas, görcsös, csúnya vénlánnyal riogat, akinek ez mintegy véletlenül, a férjhez menést helyettesítő pótcselekvésként sikerült. Ahogy Czóbel Minka alakját is rejtélyek és félreértések övezik, úgy az is – közelmúltbeli – rejtély, hogy a monográfus miért haragudott meg monográfiájának tárgyára.

2. A titokzatos Bob

Czóbel Minka 1855-ben született. Édesanyja gróf Vay Eveline, édesapja Czóbel Imre huszár főhadnagy. A Vay-család ősei között tudhatja Vay Ádámot, Rákóczi főkapitányát. Apai ágon Czóbel Minka dédnagyapja Orczy Lőrinc testőríró, anyai nagyanyja Kazinczy Zsófia, Kazinczy Ferenc unokatestvére. Unokatestvére a férfiként, Sándor néven élő újságíró, író Vay Sarolta. Két testvére volt. A háromgyerekes Emma megözvegyülve viszaköltözött az anarcsi családi birtokra, és száz éves korában halt meg. István jogtudománnyal és közgazdaságtannal foglalkozott, felesége Mednyánszky Mária, Mednyánszky László festőművész testvére. Czóbel Minka gyermekkorát a gazdag arisztokrata családban német, francia, angol nevelőnők felügyelik, és számtalan európai utazás színesíti. Nem csoda, ha azt is lehet róla olvasni, hogy magyarul beszélt a legrosszabbul. A Mednyánszky László révén megismert Justh Zsigmond hatására kezdte el műveit kiadni 35 éves korában, 1890-ben, s azt ezt követő 16 év alatt rengeteget publikált. Kiadott 7 verseskötetet (*Nyírfalombok*, 1890; *Újabb költemények*, 1892; *Maya*, 1893; *Fehér dalok*, 1894; *A virradat dalai*, 1896; *Kakukfüvek*

[válogatás az 1890–1900 között írott versekből], 1901; *Opálok*, 1903.), egy regényes költeményt (*Donna Juanna*, 1900), egy kisregényt (*Hafia*, 1891), egy regényt (*Két arany hajszál*, 1908), a *Lélekvándorlás* című francia nyelven megjelent drámát Melchior de Polignac fordításában (*La migration de l'ame*, 1897), egy novellás kötetet (*Pókhálók*, 1906) és egy az 1900-as évek második felében folytatásokban megjelent regényt (*A fekete lovas*). Ő írt Magyarországon elsőként szabadverset; ritmikus prózának nevezte. De ő írta a mai napig egyik legnépszerűbb magyarnóta szövegét is.³

1902-ben, több hosszabb látogatás és közös párizsi út után hozzáköltözött Anarcsra Büttner Helén porosz állatkép-festőnő, alias Bob, egy vékony, rövid hajú nő, aki férfi módra ülte meg a lovat, s aki bikát, igáslovat festett a birtokon, tigrist, elefántot, barátságos pofájú oroszlánt, álmos, ám kíváncsi barna medvét pedig az állatkertben,⁴ s akinek a főleg német nyelvű Czóbel Minka-hagyaték számtalan levelét őrzi. Czóbel Minka utolsó verseskötete, *Az éjszaka hangjai* 1914-ben jelent meg. Ezt követően is írt, de művei már kiadatlanul maradtak. Az 1920-as évektől kezdve az irodalmi élettel való kapcsolata csak a konzervatív Petőfi Társaságbeli tagságára korlátozódott. Hosszú öregséget ért meg, idős korában is igen aktívan élt, hegyet mászott, túrázott, lovagolt, festett és írt, gyógynövényeket gyűjtött, értett a hipnózishoz, a birtokán gazdálkodott, méhészkedett, borászkodott, a birtok ügyeiről 19. századi szokás szerint gazdasági naplót vezetett. Utolsó éveiben, a háború alatt és után, amikor egy időre a kúriát is el kellett hagyniuk, a család néhány régi alkalmazottja segítette. 1947-ben halt meg, egy évvel Büttner Helén után, három évvel Emma nővére előtt.

3. Nyomozás

1968-ban⁵ írt és 1971-ben megjelent kötetében (*Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*) Pór Péter még legnagyobbbrészt – első pillantásra fel sem tűnő, ma már dzsender szempontból bizonyosan nem korrektnek minősülő egyes megjegyzéseit leszámítva – elfogulatlan, a korszak szakmai elvárásainak, szellemiségének megfelelő, komoly, érdekes elemzést nyújt Czóbel Minka életművéről. Itt is elmondja ugyan, hogy Czóbel Minka csúnya volt⁶ (az más kérdés, hogy tény volt-e ez, vagy csak így terjedt el a szájhagyományban – mások szerint „Minka kisasszony” kifejezetten csinos volt⁷), és bár felhasználja ezt a szempontot az értelmezési keret kialakításakor, a szerző életmódját és ezen keresztül művei jellegzetességeit is magyarázó alakjának, sorsának megrajzolása-

kor, de a csúnyaság nem lesz az egész érvelést átszövő, meghatározó alapelem.

Ebben az értelmezésben Czóbel Minka, a csúnya vénkisasszony „kívül reked” mind a nem is vágyott helyi társadalmi életen, mind pedig később a vágyott fővárosi irodalmi életen. Szűkebb és tágabb környezetében egyaránt idegen maradt. Ezzel függ össze Pór Péter szerint az, hogy Czóbel Minka életműve „teljesen zárt lírai birodalom”.⁸ Czóbel Minka sajátos szecessziós verstípust alakít ki, amely a szecesszió „élettelenül ernyedett fődivatjával” ellentétben népies-játékos elemekre, és ezzel együtt filozofikus gondolkodásmódra, szemléleti pátozusra, valamint magas szintű absztrakciós gondolkodásmódra épül. De ez a világ önmagába záródik, mert az allegorikus kifejezésmód nem tudja feloldani a konkrétumot is megkívánó hangnem és a konkrétumok hiánya között húzódó ellentétet. Mindez együtt némi groteszk jelleget is ad ennek a költészetnek.⁹

Először olvastam az utószót, aztán a verseket, novellákat, más szakirodalmat, és végül többek biztatására mégiscsak a monográfiát. Mondták, hogy az nem olyan, mint az utószó. És tényleg nem olyan. Nem értettem, mi történt. Odáig fajulna a női szerzők kánontalansága, hogy még a monográfusra is kiterjed? Ne írjunk női írókról az 1960-as 1970-es évek fordulóján, mert mi is számkivetettek leszünk? Vagy ez csak bizonyos (nő)írókra lenne igaz? Ne írjunk Czóbel Minkáról, mert számkivetettek leszünk?

Pór Péter, aki Franciaországban született, kisgyermekkorát emigráns szüleivel részben Franciaországban, részben Mexikóban töltötte, majd iskoláskorától fiatal felnőtt koráig élt Magyarországon, 1979-ben emigrált (Németországba, majd Franciaországba) miután tanulmánykötetét visszatartották, s szakmai lehetőségeit beszűkítették, derül ki a 2010-es, a Széchenyi-díj kapcsán készült Litera-interjúból és egy a Beszélőben megjelent beszélgetésből.¹⁰ Számolgotok, ez 5 évvel a verseskötet után volt. Nyomozok. Összeállítok egy történetet. Lássuk a monográfiáról írott kritikákat.

És valóban. Nagy Miklós¹¹ recenziója: Pór Péter könyve „nem mentes” „az »elsőkönyvesek« egyes hibáitól: a tárgy túlbecsülésétől, a túlzottan szakmai ízű (...) nyelvtől...” Noha a kötet két szerző kapcsán fejt ki koncepcióját a konzervatív reformtörekvésekről, a „túlbecsülés” Justh Zsigmondra nem vonatkozik, csak Czóbel Minkára. „Pór Péter helyet – s nem is akármilyet – követel a költőnek líránk fejlődésében.”¹² – írja Nagy Miklós. „A kiindulással s a Justh Zsigmondra vonatkozó megállapításokkal általában egyetértünk (...). Más a helyzet Czóbel Minka értékelésével. Itt már határozottan eltér a véleményünk.”¹³ Pór Péternek figyelembe kellett volna vennie, mondja Nagy Miklós, hogy az utókor – s nem csak a marxista irodalomtörténészek – soha nem értékelték nagyra Czóbel Minkát. Máshogy vélekedett róla, mint pályatársairól, Reviczkyról, Vajdáról, Komjáthyról. Pór Péter mel-

tató érvei nemcsak Czóbel Minkára, hanem ezekre az említett szerzőkre is érvényesek. Ha igaza lenne, nem ítélte volna máshogy az utókor. Mi a különbség oka? – kérdezi Nagy Miklós.

Egyszerű lenne azt felelni, az, hogy Czóbel Minka nő volt, a többiek pedig férfiak. És ezt is teszem, mert biztos vagyok benne, hogy – legalábbis részben – ez is oka ennek a különbségnek. Nagy Miklós persze nem így felel. Ez nem jut – az adott, a dzsendertudatosságot nem ismerő korszakban nem is juthat – eszébe. Neki valószínűleg tényleg nem tetszik Czóbel Minka, „gyenge verselőnek tartja”, kötetait pedig „rendkívül hullámozó színvonalúnak.”¹⁴ De nagy súllyal esik a latba az is – s első pillantásra úgy tűnik, ez állhat Pór Péter elmarasztalásának hátterében is –, hogy Czóbel Minka arisztokrata mivolta politikailag elfogadhatatlan ebben az időszakban, vagyis költészete nem kaphat helyet a marxista kánonban. Furcsa viszont, hogy a szintén arisztokrata Justhtal szemben azonban ez a kifogás nem merül fel. Czóbel Minka azonban egy sor marxista követelménynek nem felel meg: nem haladó szemléletű („mélyen, ösztönösen borzad attól, hogy a régi helyébe gyorsan és visszavonhatatlanul valami új lépjen”¹⁵); szociálisan nem érzékeny („Vezető szellemmé senki sem emelkedhetik ily maradi beidegzettségekkel, ám ettől még a valóságosnál értékesebbet is alkothatott volna a költő – egy föltétellel. E föltétel: együttérzés a szegény, szenvedő tömegekkel.” „a nép sorsa [...] nem dobogtatja meg szívét”¹⁶). A megtérő bűnösöket sem öleli keblére: míg pályatársai megbocsátanak a perditáknak, Czóbel Minka nem szánja meg *Új Magdolna* című balladájának hősnőjét, hanem öngyilkosságba kergeti. Szokatlan ez a keresztény szellemiségű bűn a marxista bűnök lajstromában. Felbukkanása fokozza annak abszurditását, hogy egy kritikus elvi-ideológia alapon a szereplő sorsának alakulását kéri számon a szerzőtől – de szükséges ez az érv, mert ez vezet át az utolsóhoz: ahhoz, hogy a szerző a női szerepek tekintetében is normaszegő. Ismét csak szereplői viselkedéséből következtet erre Nagy Miklós, mondván, a *Donna Juanna* című regényes költemény hősnője nem akar gyereket, „irtózik az anyaságtól”, vagyis „beteges különcnek látszik”.¹⁷ És ez az ítélet kiterjed az íróra is: [Donna Juanna] „Magatartása végül megteremtőjére is visszaüt, ezek után versei dekadenciáját sem tarthatjuk pusztá kortünetnek, hanem Czóbel Minka lelki életének eltorzulására gyanakszunk.”¹⁸ Az érvelés itt egy utolsó csapással bezárul. Irodalomtörténeti síkra terelődik és kánoni vonatkozást nyer: ezt az eltorzulást vette észre Osvát Ernő is, és ezért „fogadta makacs közöny a Nyugat portáján Czóbel Minka teljesítményét”.¹⁹ A Nyugat – és a Nyugatot követve mi is, foglalja össze Nagy Miklós – Babitsnak a „természetes érzésvilágunkhoz jóval közelebb álló” nézetét fogadta el e tekintetben, mely szerint: „szerelem tragikus hatalma még a halál ellen is” [sic].²⁰

A végkövetkeztetés: „...Czóbel Minka semmiképp sem legkiválóbb lírikusa a Komjáthy halála (1894) s az *Új versek* (1906) közti évtizednek. (...) Túlzott rehabilitációra nincs szükség, abban mégis igaza van a szerzőnek, hogy a következetes mellőzésnek véget kell érnie. (...) Ott lesz a helye a több kötetes antológiákban is, pl. a *Hét évszázadban*.”²¹

Kemény ítélet ez. Szerző és monográfusa számára egyaránt. Pór Péter szerencsétlen módon olyan szerzőt választott elemzése tárgyául, aki az adott politikai kurzus számára nem szalonképes. S ez a szerző nő.

Ebben az ítéletben Nagy Miklós egyúttal azt is körvonalazta, milyen volt az a kánon, amelybe Czóbel Minka nem férhetett bele: marxista és a nőket csak hagyományos szerepkörökben megtűrő, a másságot („különcséget”) elutasító ideológiai elvekre épült rá – és fedte el őket, mintha nem ezek alapoznák meg – az a nyelvi-poétikai elvárásrendszer, amelyhez képest Czóbel Minka költészete nem ütötte meg a mércét.

Érthető hát az utószó, Pór Péter sorok közötti írást alkalmazó válaszlé-
pése, amely egyébként összhangban is áll a monográfia gondolati alapve-
tésével, azzal, ahogy teljes egységként látatja Czóbel Minka alakját, sorsát,
életútját és verseinek jellegét. Pór Péter koncepciója szerint: „Egyéniség és
alkotás ritkán azonosult egymással olyan mértékben, mint Czóbel Minka pá-
lyájában. Szecessziós sorsot élt meg, melyet (...) két kulcsszó köré foghatunk
legtalálósabban: hiszen ki ne érezné egyszerre pátoszát és groteszk voltát a
végtelenről álmodozó, a kozmikus lélekvandorlás drámáját komponáló, de
mindig magányra és fél-érdektelenségre kárhóztatott, majd a Nyugat mod-
ernjei mellett reménytelenül némaságra és elfelejtettségre ítéltetett nyírségi
vénekisasszony sorsának.”²²

4. Arcrajzolás

Különösen jól látszik Czóbel Minka esetében az, ahogyan az irodalomtör-
ténét-írás megrajzol egy alakot, egy portrét, egybeolvas arcot és szöveget,
művet és embert, s az, ahogyan a portré hangsúlyos vonásai esztétikai
minősítésbe fordulnak át. Semmi kifogásom ez ellen az olvasási mód el-
len, sőt, valójában ennek egy 1990-es 2000-es évekbeli elméleti iskolákon
átszűrt változatát szeretném ebben az írásban megvalósítani, rámutatva
arra, hogy a kánoni pozíció és az ennek alapjául szolgáló irodalomtörténeti-
esztétikai értékelés nem pusztán a szövegek olvasásából és elemzéséből
következik, hanem összefüggésben áll azzal, ahogy a kortárs recepció és
később az irodalomtörténét-írás saját szempontjai alapján és saját érdekeit

szem előtt tartva az adott szerző alakját megrajzolja, élettörténetét megírja, társadalmi helyzetét, irodalmi hatását és jelentőségét értelmezi. A probléma az, hogy erről az eljárásról az irodalomtörténet-írás, holott műveli, nem vesz tudomást. Tisztán esztétikai minőségekről és értékekről beszél. Pedig az úgynevezett külső körülményeknek, s ezek között a nemnek is, nagyon fontos szerepe van abban, hogy egy szerző és művei eljutnak-e a korabeli és a későbbi olvasókhoz, s ha igen, milyen magyarázó történetekkel és értékítéletekkel kísérve.

A legérdekesebb kérdés: mi történik akkor, ha az így – mű és személy különös egységeként – értelmezett szerző esetében felborul az értelmezés alapjául szolgáló életrajzi narratíva? Változik a szövegek értelmezése is? Tudomást veszünk például Bobról. Jobban belegondolunk abba, hogy Czóbel Minka, a csúnyának, magányosnak tartott vénkisasszony egy férfiasan viselkedő nővel él együtt. Talán leszbikusok voltak?²³ Ez is egy lehetőség. Felmerülhet még az úgynevezett „Boston marriage” fogalma, amelyet a 19. században használtak olyan háztartásokra, amelyekben két, férfiaktól anyagilag is független nő élt együtt. Az, hogy ezek leszbikus kapcsolatok voltak, avagy sem, vitatott, a fogalmat sokszor nők nem leszbikus kapcsolatára használják.²⁴

Ha tehát Czóbel Minka cirka ötven éven keresztül boldog (pár)kapcsolatban élt, ha nem volt magányos és boldogtalan, mit mondunk ezentúl a versekről? Milyen lehet ez a másfajta Czóbel Minka?

Mert még azok az irodalmárok is, akik szembeszállnak Pór Péter utószavának negatív értékelésével, abból indulnak ki, hogy Czóbel Minka valóban magányos volt, de ezt a magányt – a költőlet elengedhetetlen tartozékát – ő maga választotta. „Csak a dilettáns képzelet a magányt szenvedésnek, rettenetes kinnak. (...) Czóbel Minka magánya tehát nem kényszer, hanem fölvállalás, éppen ellenkezője annak, amit a többség tesz.”²⁵ – véli Bata Imre 1975-ben. „Magánya sem csúnyaságából fakad, hanem a költészet által megismert eszméből, a tisztaság iránti vágyából.”²⁶ – írja Tóth Anikó 1999-ben, Czóbel Minka és Büttner Helén viszonyát elemezve. Azt is hozzáteszi, hogy Czóbel Minka a fotói alapján nem is volt csúnya. Végül viszont oda jut, hogy bár egyes feltételezések szerint szerelmi kapcsolat volt a két nő között, ez levelezésük alapján nem valószínű. Nem értem igazából, hogyan juthatott erre a következtetésre, olyan idézetek alapján, mint ezek: „...az Ön kicsi, Ön után csipogó, odaadó Piepje.”²⁷ – írja Minka Bobnak, akit naplójában gyakran Bobikámnak nevez.²⁸ S apjának halálakor a következő szavakkal próbálja Bobot gyászában vigasztalni: „Ön hozzám tartozik egészen, minden egyes lélegzétvétele fontos nekem. És szeretem Önt, mint ahogy csak szülők szeretik gyermeküket, az Ön gondja az én gondom is, az Ön öröme az én örömöm is... De a szívemben Ön az én gyermekem, az én drága, kedves,

szeretett gyermekem... Az ember tényleg tehetetlen mindezzel szemben, amit ezerszer jobban szeret, mint a saját életét? ... Minden, minden, amit mondani tudok Önnek csak az, hogy szeretem Önt, hogy a szeretett, drága, szívbeli gyermekem vagy, hogy szívemre szorítalak és ezerszer csókollak.”²⁹ Tálás Anikó leírja azt is, hogy a két nő között majdnem szakításhoz vezető konfliktus alakult ki, amikor Czóbel Minka kapcsolatba került Olgvai Viktorral, akihez végül nem ment férjhez, hanem Párizsba utazott Bobbal.

De számomra nem Czóbel Minka nemi identitása a legfontosabb, hanem az, ahogyan az irodalomtörténet-írás vak maradt erre a szempontra. Fel sem merült a boldog lesbikus párkapcsolatban élő nő, vagy a sorsával elégedett, háztartását barátnőjével, nővérével és annak gyermekeivel megszító nő képének lehetősége. Az irodalomtörténet-írás a férfiak után hiába epekedő csúnya nő, és a magányos, aszexuális vénkisasszony image-t választotta. Ez az image aztán a versek és novellák értelmezésére is hatott – ezért, ha a műveket szeretnénk újraértelmezni, magát az alakot is újra kell rajzolniunk.

5. Kettős beszéd

A *Boszorkány-dalok* utószavában Pór Péter a sorok között ír, kétértelmű módon. Leo Strauss *Az üldöztetés és az írás művészete* című írásában³⁰ azt vizsgálja, hogy milyen következményekkel járhat az ideológiai kényszer, a szólásszabadság korlátozása az írásbeliség számára. Egyfelől, mondja Strauss, „az emberek jelentős része, és valószínűleg a fiatalok túlnyomó többsége, (...) egy idő után igaznak fogadja el a hatalom által hirdetett nézeteket”,³¹ nem annyira a kényszer, hanem az ismétlés ereje miatt, hiszen közhiedelem az, hogy a hazugságot nem szokták ismételtetni, valamint hogy a köztisztviselőknél által mondottak általában igazak.³² Másfelől azonban az önállóan gondolkodó állampolgárok képesek ellenállni ennek, és más módjuk nem lévén a véleménynyilvánításra, egy idő után teret nyer a „sorok között írás” gyakorlata, kialakul „az üldöztetés sajátos írástechnikája”, amelyben „a sorok közötti üzenetek csak a megbízható, intelligens olvasóhoz szólnak”.³³ Ez a technika olyan jegyekről ismerhető fel, mint például a „baklövés”, melyek „egy intelligens középiskolást is megszégyenítenének”,³⁴ az egyazon könyvön belül előforduló ellentmondások, a hivatalos nézetekkel szembeni burkolt ellenvetések.

Ha Strauss felől kettős beszédként olvassuk Pór Péter utószavát, kiderül, hogy abban voltaképpen kiáll Czóbel Minka – és saját korábbi álláspontja –

mellett, amennyiben ragaszkodik ahhoz az állításához, hogy egy bizonyos időszakban ő volt a legmodernebb költőnk. Ennek azonban ára van. Ezt pedig Czóbel Minka mint nő, és a későbbiekben a női irodalmi hagyomány fizeti meg. Mert ahhoz, hogy egyetlen ponton Czóbel Minka tevékenysége értékes maradjon, más területeken le kellett őt értékelni. És ennek – az akkori (és sajnos sokszor a mai) dzsenderézetlenségből fakadóan – legkézenfekvőbb terepe a nőiség. A nő, a női költő alulmarad. Szánalmasnak és alkalmatlannak kell őt látnunk, azért, hogy ennek az áldozatnak a révén mint költő – akinek a neve e szemlélet szerint elvben érdektelen – megmenekülhessen. Tehát mintegy nőiessége ellenére, pontosabban nőiességének lefokozása árán lehet kánonképes író.

A kötet el is éri célját. Akad azért csodálkozó-ironikus hang is, mint például Bata Imre recenziója, amelyből látszik, hogy a kritikus nem tudja hová tenni az utószó hangnemét („Czóbel Minka lírai gondolkodásmódja radikális előzménye a huszadik századnak, amit sokkal hangosabban szeretnénk mondani, mint a finom és szerény Pór Péter utószavában tette...”³⁵), és akad olyan komoly, a versekkel érdemben foglalkozó elemzés is, Beney Zsuzsáé, amely fő vonalaiban – mint ahogyan a legtöbb ezt követő Czóbel Minkáról szóló írás is – átveszi Pór Péter utószavának értelmezési keretét, amikor arról beszél, hogy ennek „a magányba fordult női lélek” „rettentő mélységeit feltáró” költészetnek semmilyen mintája nem volt Magyarországon, s a külföldi példák is csak közvetve segíthették, modernsége, „költői bátorsága” tehát „az alvajáró biztonsága”³⁶ – vagyis hogy Czóbel Minka eredményei nem tudatos költői munka és fejlődés, hanem véletlen rábukkanás következményei lennének. Egyrészt ezt Justh Zsigmond számtalan Czóbel Minkának szóló levele, illetve Czóbel Minka levelezése és kéziratos naplója is cáfolja. Ezekből a forrásokból értesülhetünk arról, hogyan követte figyelemmel Czóbel Minka például a francia irodalom fejleményeit, illetve hogyan tanulmányozta előbb Mednyánszky Lászlóval, majd Büttner Helénnel együtt a festészet és irodalom kölcsönhatását.³⁷ Másrészt pedig érdekes az, hogy noha az alkotás nem tudatos volta mint toposz éppenséggel pozitív értelemben jelenti annak ihletettségét, a szerző zsenijét, addig itt – egy nő esetében – a visszájára fordul. A nemek különbségére visszamenő és az azokat a patriarchális rendszerben hatalmi tekintetben is fenntartó megszilárdult bináris oppozíciós párok hatására negatív értelmet kap. (E párok sajátossága, hogy mindig a feminin oldalhoz kapcsolódik a negatív előjelű tulajdonság: rendszerezett–kaotikus, intellektuális–érzelmes, aktív–passzív, logosz–pátosz, kultúra–természet stb.³⁸)

De ami a szempontunkból most a leglényegesebb: Nagy Miklós is reagál az utószóra, egy a kötetéről írott kritikában. A következőket olvashatjuk: Pór Péter a válogatásban nagyon helyesen mellőzte nemcsak „a közismert tételeket variáló allegóriákat, maradi, konzervatívan antikapitalista-

városellenes verseket (részletes felsorolásukat lásd bírálatomban [...]), hanem a költőnő falusi életképeit, balladás kísérleteit is". Ez utóbbi műfajjal viszont nem így kellett volna eljárnia. Ennek ellenére „Pór Péter jól összefogott utószava újat is ad már említett munkájához [a monográfia] képest. Csak javára írhatjuk, hogy szemlélete életrajzibbá lett, tisztázza a születési és a halálzási évet, beszél a családi környezetről, földidézi a költőnő élete legfőbb válságát, Olgyai festőművésszel való szakítását. Kettejük ellentéte az érzékiség s a szellemiekbe menekülő, zárkózott frigiditásé. Kulcsot kapunk ezzel a *Donna Juanna* megértéséhez". De az erőfölényét hangsúlyozó recenzióknak éppen az ad lehetőséget egy Pór Péter vállalkozásának egészét megkérdőjelező záró oldalvágásra, hogy a bírált megpróbált – részben – megfelelni neki. Pór Péter – helyesen – több szempontból is bírálja Czóbel Minka költészetét, bólint Nagy Miklós. „Ám így végül az a gondolat is feltámad a kételkedő irodalomtörténészben: megérdemli a külön kötet ma oly ritka kitüntetését Reviczkyhez, Komjáthyhoz hasonlóan Czóbel Minka? Nem lenne igazságosabb helyét egy immár régóta időszerű századvégi antológiában kijelölni?”³⁹ A hatalmi pozícióból beszélő recenzió értékkel, osztályoz, rangot ad, s helyet és terjedelmet oszt ki a tárgyalt szerzőnek a kánonban, s ez a monográfus egzisztenciális sorsára és a – női – irodalmi hagyományra is kihatással van. (Nem is meglepő, hogy ebben az időszakban, az 1970-es években terjedt el Magyarországon az ebből a szempontból biztonságos, a szövegen kívül minden mást külső elemnek és így az értelmezés szempontjából érdektelennek tartó strukturalista szövegelemzés.)

6. Csúnya, csúnya, kánonképtelen

Czóbel Minka recepciójában a mai napig erőteljes a „csúnya boszorkány” értelmezési vonala. Ez terjedt el a legjobban, nyilván azért is, mert ez a legérdekesebb, de a gyökere minden bizonnyal az, hogy a boszorkány – mely Czóbel Minka alteregója – képzetéhez hozzátapad a csúnyság. Ezen az image-en próbált végül Márton László 2000-ben a „csúnya tündér” fordulat⁴⁰ finomítani, nem sok sikerrel, szerintem. A másik hangsúlyos szólam Kis Margittól indul, aki 1942-ben megírta Czóbel Minka életrajzát,⁴¹ s ezt 1980-ban egy második életrajzban-monográfiában⁴² fejlesztette tovább. Kis Margit tisztelettel, klasszikus komolysággal és némi kultikus felhanggal, rajongó csodálattal közelít Czóbel Minkához, akit személyesen is ismert – többször vendégeskedett rövidebb ideig Czóbel Minka anarcsi otthonában. Sok szóbeli közlést használ fel könyvében, a magától Czóbel Minkától származók mellett Anarcs idősebb lakosainak visszaemlékezéseit

is. Így ismerkedünk meg Czóbel Minka családtagjaival, valamint Mednyánszky Lászlóval, Justh Zsigmonddal, és tudjuk meg az író szavaiból például az is, hogyan csókolta őt atyaián homlokon Jókai, „az isten áldja meg kis múzsa” szavak kíséretében.⁴³ Kis Margit könyve alapos, és sok érdekes adalékkal szolgál Czóbel Minka életéről, műveiről és fogadtatásáról, de az irodalomtörténet-írás nem vette igazán komolyan. A legtöbb olvasó azt a képet ismerhette meg, amelyet Pór Péter rajzolt meg a *Boszorkánydalok* utószavában. E portré erejét, a tőle való elrugaszkodás lehetetlenségét bizonyítja, hogy még az érzékeny elemző Weöres Sándor is megerősítette ugyanannak a kötetnek az előszavában, dzsendertudatos gondolkodással mára elfogadhatatlan érvelés keretében:

„Különös, hogy a magyar irodalomtörténet alig vesz tudomást az elmúlt évszázadok magyar költőnőiről. Néhány mondattal említi Dukai Takách Juditot, Szendrei Júliát, de hát Berzsenyi sógornője az egyik, Petőfiné a másik, önmagukért aligha esne szó róluk. Pedig a magyar múlt tele van érdekes, színes, olykor merész költőasszony-egyéniségekkel, akiknek műveit és életét már csak azért és érdemes volna feltárni, mert, többnyire szándéktalanul, megrajzolták korszakuk házi, családi életét, mindennapjait. (...) verseiken szinte szagoljuk, hogy a versírás előtt mi volt a kezükben, főzőkanál, vagy szépítőszerszám, varrótű, vagy kerti olló.

Czóbel Minka gazdag, csúnya, mindinkább magába zárkózó, szeszélyes vénkisasszony volt, költészetét kényes-finom virágillat borítja. Ő kevesebb hírt ad a hétköznapokról, mint korábbi társnői, akik karmoló macskaként küzdöttek megélhetésért, szerelemért, megpletykált erkölcsükért; Czóbel Minka, gondtalan, de kegyetlen magányában, az álmokba és hangulatokba, az eszmékbe, az egekbe merült.”

Ez a kép variálódik tovább Könczöl Csabánál s aztán több, ezekre a munkákra támaszkodó kisebb írásban is. Szepesi Attilánál Czóbel Minka a „külsőjében rút asszony, akiben a halálvágy és a spirituális sóvárgás összekeveredik,” a „költőboszorkány”. Az idős nőről pedig feleslegesen, érthetetlenül gonoszán beszél: a „Czóbel Minka nevét viselő madárijesztő az, aki évtizedekkel túlélte önmagát.”⁴⁴ Könczöl Csaba „vérbeli dilettánsnak” nevezi Czóbel Minkát, aki szerinte „a magyar irodalomtörténet legügyetlenebb nyilvántartott költője.” „Minden iskola, minden irányzat, minden program normarendszeréhez képest döcögős, szánalmasan megbicsakló, túlon túl keresett volt.” „egyetlen versében sem tud felülkerekedni az anyag ellenállásán”, de: „mintha mindenkit megelőzve látta volna először, hogy nem lehet verset írni már.”⁴⁵ És noha Pór Péter monográfiája, és utóbb Danyi Magdolna és S. Varga Pál komoly szaktudományos elemzést nyújtó tanulmányai révén az 1980-as, 1990-es években bekövetkezett egy kisebb fordulat Czóbel Minka szakmai értelmezésében, s bár 2007-ben Kalász Márton rövid méltatásával-bevezetőjével megjelent *Az erdő hangja* reprint

kiadása,⁴⁶ az olvasókhöz Márton Lászlónak a Pór Péter-utószó és a Weöres Sándor-előszó a személyt és a műveket egybeolvasó értelmezési vonalát felelevenítő, megerősítő és azt Czóbel Minka prózai írásaira is kiterjesztő utószava jutott el 2000-ben, a Millenniumi Könyvtár sorozatának *Pókhálók* című Czóbel-novella válogatásában.

„Abban pedig, amit ő maga elmond (...) az önarckép vonásai összemosódnak a vágy- és fantáziaképekkel. Ő a *Hafia* című kisregény Ágnese, aki Ibsen lélekfel-fogásáról beszél a máramarosi fenyőerdőben, de azt is tudja, hogy az ilyen terepre »kurta mosószoknyát« érdemes fölvenni; ugyanakkor hajlamosak vagyunk hinni, hogy önmagát vetítette bele a *Két arany hajszál* két nőalakjába is, a koldusok közt meztelenül táncoló, démonikus cigányleányba és az élv- (illetve bosszú-) vágyó, kegyetlen és büszke szász menyecskébe. Ő a majomtól megbecstelenített, halott apáca, ő az átszellemülten szadista Báthory Erzsébet, ő a »göndörbáránfyürtös« álmodozó Annuska, akinek ágyacskája fölött az örökké álló, nem létező idő lebeg, miközben elméjét pókok szövik be. Ő az utolsó várkisasszony, a csúnya tündér, villogó üvegszilánkok és puhán szétomló porfelhők láttatója. Ő a legmerészebb újító a magyar 19. századvégen, miközben csökönyösen ragaszkodik egészen kicsinyes konvenciókhoz; és ő az utolsó főúri dilettáns, akit a fiatal Osvát Ernő még jóval a Nyugat indulása előtt kitessékel a magyar irodalomból.”⁴⁷

Ezt kaptuk örökül az 1970-es évekből. Megtört emiatt Czóbel Minka értelmezéstörténete, elsikkadt az a legkorábbi fázisa, amelyben kritikusai nem ebben a kontextusban, nem a csúnya vénkisasszony portréja mentén foglalkoztak vele, hanem a korabeli kortárs irodalom összefüggésrendszerén belül olvasták; s így elsikkadtak azok a szempontok is – akár elismerők, akár kárhoztatók –, amelyek akkor fontosok voltak. Olyan hagyományvesztés következett be ezáltal, főként értelmezéspolitikai okokból, amely nem következett a recepció korábbi szakaszából, és amely a 20. századi költészeti és a női irodalmi hagyományra egyaránt hatással volt. Czóbel Minka kánonképtelenné és kánontalanná vált: a 20. századi magyar irodalomtörténet nem kanonizálta őt, nem illesztette be műveit azok közé a művek közé, amelyek – például mert olvasókönyvekben, szöveggyűjteményekben hozzáférhetők, sőt, az oktatásban kötelezően olvasandók – generációk nyelvét, irodalmi és közösségi-kulturális tudatát meghatározták. Ez az eset, és sok ehhez hasonló vezetett oda, hogy a magyar olvasók széles rétegeinek nincs tudomásunk a száz évvel ezelőtti, és általában a 20. századi írónőről; hogy csak mint ritka kivételeket említjük őket, s hogy nyelvük és irodalmuk nem szervesült a 20. századi irodalmi hagyományba.

Jegyzetek

¹ CZÓBEL Minka: *Újabb költemények*. Bp.: Singer és Wolfner, 1892. 64–67.

² PÓR Péter: *Utószó*. In: CZÓBEL Minka: *Boszorkány-dalok*. Bp.: Szépirodalmi, 1974. 241–263. 242., 245., 246., 248., 249., 250. Kiemelések: M. A.

³ A *Száz gyertyát és száz liter bort...* az *Opálok* (1903) című kötetben jelent meg. A magyar nótának több szövegváltozata létezik, és az interneten keresve azt láttam, hogy sehol sem tüntetik fel Czóbel Minkát szerzőként. Kis Margit számol be arról, hogy mivel Fráter Loránd, aki a nótát megzenésítette, nem nevezte meg Czóbel Minkát szerzőként, Czóbel Minka nyilvános vitába keveredett Fráterrel, miután egy lapban megírta, hogy ő a dalszöveg szerzője. Dr. Kis Margit: *Czóbel Minka*. Szabolcs-Szatmár Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1980. 146–147. Erről lásd még: H. I. [Havas Iván, a Petőfi Társaság alelnöke]: *Czóbel Minka nyolcvan éves*. Koszorú, 1940. január, 108–109.

⁴ Büttner Helén képei a *Művészet* 1902/6. számát illusztrálják, ahol Czóbel Minka róla szóló írása jelent meg. (*Egy festőnőről*. *Művészet*, 1902/6. 369–371.) Érdekeség, hogy ugyanebben a számban látható Olgyai Viktor egy képe is (*Téli szürkület*, 367.), akivel Czóbel Minka több forrás szerint majdnem szerelmi viszonyra lépett.

⁵ Lásd a 6. lábjegyzetet: „Az 1969, munkám befejezése, után megjelent irodalmat már nem veszem figyelembe.” PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. Bp.: Akadémiai, 1971. 15.

⁶ „Sosem ment férjhez; bizonyára – minden túlpoétizált magyarázat helyett – egyszerűen azért, mert kifejezetten csúnya volt.” PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. 108.

⁷ Radics Rozi idézi Takács György anarcsi lakos szóbeli közlését: „Minka nagysága szép volt, kedves volt, jóságos volt. Nem is értem, miért írta róla az az irodalomtörténész, hogy csúnya volt...” RADICS Rozi: *Anarcsi boszorkányok. Czóbel Minka és Büttner Helén*. Élet és Irodalom, 2010/38. Szintén Takács György nyilatkozik a Kertész Zoltánné által összeállított kötetben: „Édesapám, Takács József (...) még emlékezett a fiatal Minka kisasszonyra. Ő mindig úgy emlegette, hogy »takaros menyecske« volt.” CZÓBEL Minka: *Hullámzó fény*. Szerk. KERTÉSZ Zoltánné, Anarcs, 2005. 118. Czóbel Minka „csúnyságának” kérdését elemzi PÉCSI Emőke: *Pókhálóba szőtt szubjektum. A női szubjektivitás sajátosságai Czóbel Minka irodalmi alakjának és elbeszélő prózájának érintkezési pontjain*. In: *Nő, tükör, írás*. Szerk. VARGA Virág–ZSÁVOLYA Zoltán, Bp.: Ráció, 2009. 68–81.

⁸ PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. 117.

⁹ PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. 118.

¹⁰ *A határ nélküli irodalom*. SZEGŐ János interjúja Pór Péterrel [online]. Litera.hu, 2010. augusztus 14. <http://www.litera.hu/hirek/por-peter-a-hatar-nelkuli-irodalomban;> *Nem lehet nem külföldinek lenni – homo duplexek egymás között*. Pór Péterrel és Vajda Mihállyal ANGYALOSI Gergely beszélgetett a Nyitott Műhelyben arról, hogy mindannyiunknak számos énünk van [online]. Beszélő, 2007/1. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nem-lehet-nem-kuelfoldinek-lenni-%E2%80%93-homo-duplexek-egymas-kozott>.

¹¹ Nagy Miklós (1924–2002) irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, a 19. századi magyar próza kutatója. 1949-től 1984-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem, majd azt követően tíz éven át a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 19. századi magyar irodalmi tanszékén tanított. 1962-től Jókai Mór összes művei kritikai kiadásának sorozatszerkesztője volt, monográfiát írt Jókai Mórról és Kemény Zsigmondról.

¹² NAGY Miklós: *Pór Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. ItK, 1973/6. 759–763. 760.

¹³ Uo. 759.

¹⁴ Uo. 761.

¹⁵ Uo. 762.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 763.

²¹ Uo.

²² PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. 119.

²³ Így véli RADICS Rozi: *Anarcsi boszorkányok. Czóbel Minka és Büttner Helén*. Élet és Irodalom, 2010/38.

²⁴ http://womenshistory.about.com/od/bostonmarriage/a/boston_marriage.htm

²⁵ BATA Imre: *Boszorkánydalok. Czóbel Minkáról*. Új Írás, 1975/5. 98–100., 98–99.

²⁶ TÁLAS Anikó: *Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága*. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, XIII*. Nyíregyháza, 1999. 247–260. 249.

²⁷ TÁLAS Anikó: *Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága*. 254.

²⁸ Lásd: MARGÓCSY József: *Egy régi udvarház utolsó gazdái. Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel-család levéltári hagyatékából*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988.

²⁹ Minka Bobnak, Nehre, 1894. március 18. SZSZMBL, XIII. 2. 9. vall. 5. db. Idézi: TÁLAS Anikó: *Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága*. 253. Ugyanezt a német levelet kissé más fordításban – például „önöződés” helyett magázódva – közli: MARGÓCSY József: *Egy régi udvarház utolsó gazdái. Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel-család levéltári hagyatékából*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988. 152.

³⁰ Leo STRAUSS: *Az üldöztetés és az írás művészete*. In: Uő: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Bp.: Atlantisz, 1994. 27–44. Erről a témáról bővebben írtam *Ideológiák (a sorok) között és Dialógus, ideológia, perszonalifikáció* címmel. In: MENYHÉRT Anna: *Egy olvasó alibije*. Bp.: Kijarat, 2002. 171–178., 179–277.

³¹ Leo STRAUSS: *Az üldöztetés és az írás művészete*. 27–28.

³² Uo. 28.

³³ Uo. 30.

³⁴ Uo. 36.

³⁵ BATA Imre: *Boszorkánydalok. Czóbel Minkáról*. Új Írás, 1975/5. 98–100. 100.

³⁶ BENEY Zsuzsa: *A sorsbamerülés bátorsága. Czóbel Minka: Boszorkánydalok*. Élet és Irodalom, 1974/33. 10.

³⁷ Vő.: JUSTH Zsigmond *naplója és levelei* [online]. Szerk. KOZOCSA Sándor (Bp.: Szépirodalmi, 1977.) <http://mek.oszk.hu/05600/05631/html/02.htm>.; Dr. Kis Margit: *Czóbel*

Minka. Szabolcs-Szatmár Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1980., MARGÓCSY József: *Egy régi udvarház utolsó gazdája. Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel-család levéltári hagyatékából.* Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988., MARGÓCSY József: *Az anarcsi Czóbel család iratai.* In: „Jövőm emléke, múltamnak árnya.” In memoriam Czóbel Minka. Szerk. MERCS István, Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2008. 15–42.

³⁸ Erről lásd: Toril Moi: *Feminista irodalomkritika.* In: *Bevezetés a modern irodalomelméletbe.* Szerk. Ann JEFFERSON–David ROBey, Bp.: Osiris, 1995. 233–253.

³⁹ NAGY Miklós: *Czóbel Minka: Boszorkány dalok.* Itk, 1975/5–6. 721–722.

⁴⁰ MÁRTON László: *A csúnya tündér.* In: Czóbel Minka: *Pókhálók.* Pécs: Jelenkor, 2000. 137–142.

⁴¹ Kiss Margit: *Czóbel Minka.* Debrecen, 1942.

⁴² Dr. Kis Margit: *Czóbel Minka.* Szabolcs-Szatmár Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1980.

⁴³ Dr. Kis Margit: *Czóbel Minka.* 33. Csak a pontosság kedvéért: erről egyébként Czóbel Minka azt írja, Jókai „kedves kis kollégájának” nevezte. Czóbel Minka: *Bajza u. 21. Visszaemlékezés.* Koszorú, 1939. április, 147–152,

⁴⁴ SZEPESI Attila: *Az anarcsi boszorkány. Czóbel Minka varázslásai.* Kortárs, 1999/6. 92–94. Lásd még: ALEXA Károly: *Üvegcsengők között. Czóbel Minka.* In: Uő: *Quodlibet.* Bp.: Kortárs, 2004. 316–317., Bozók Ferenc: *Egy csésze forró tea és egy Czóbel Minka-kötet.* In: Uő: *Tükörkrisztus.* Bp.: Littera Nova, 2003. 73–80.

⁴⁵ KÖNCZÖL Csaba: *A dilettáns bátorsága. Czóbel Minka: Boszorkány-dalok.* Életünk, 1975/2. 185–189. 185., 186.

⁴⁶ Czóbel Minka: *Az erdő hangja.* Bp.–Anarcs: Széphalom Könyvművely–Anarcs Község, 2007.

⁴⁷ MÁRTON László: *A csúnya tündér.* In: Czóbel Minka: *Pókhálók.* Pécs: Jelenkor, 2000. 137–142. 137.

